

УДК 02:351.75.5 (477) "18"

*Каракоз Олена Олександрівна,
кандидат історичних наук,
заступник декана факультету культурології
Київського національного університету культури і мистецтв*

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЦАРСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ В БІБЛІОТЕЧНУ СПРАВУ

У статті досліджено основні засоби запровадження царської цензури в бібліотечну справу України. Виявлено вплив світської цензури на формування мережі публічних бібліотек, йдеться про вилучення україномовної літератури з фондів публічних бібліотек. Проаналізовано принципи роботи централізованої системи цензурних органів, які регламентували напрями діяльності публічних бібліотек, зокрема акцентовано увагу на створенні міністерських каталогів, згідно з якими відбувалася чистка книжкових фондів. Розкрито сутність бібліотечної цензурної політики російського уряду, що була спрямована на знищення публічних бібліотек України як важливих осередків української духовності.

Ключові слова: цензура, царська цензура, світська цензура, бібліотеки, публічні бібліотеки, бібліотечна справа, «чистка» фонду, міністерські каталоги.

В статье исследованы основные средства введения царской цензуры в библиотечном деле Украины. Выявлено влияние советской цензуры на формирование сети публичных библиотек, говорится об изъятии украиноязычной литературы из фондов публичных библиотек. Проанализированы принципы работы централизованной системы цензурных органов, регламентирующих направления деятельности публичных библиотек, в частности акцентировано внимание на создании министерских каталогов, согласно которым происходила чистка книжных фондов. Раскрыта сущность библиотечной цензурной политики российского правительства, которая была направлена на уничтожение публичных библиотек Украины как важных центров украинской духовности.

Ключевые слова: цензура, царская цензура, светская цензура, библиотеки, публичные библиотеки, библиотечное дело, «чистка» фонда, министерские каталоги.

In the article the basic means of the introduction of the tsarist censorship in libraries of Ukraine. The influence of the Soviet censorship on the formation of a network of public libraries, said the seizure of Ukrainian-language literature from funds of public libraries. Analyzed the principles of a centralized system of censorship governing activities of public libraries, in particular, attention is focused on the creation of ministerial catalogs, which are cleaned according to the book funds. The essence of the library censorship policy of the Russian government, which was aimed at the destruction of public libraries in Ukraine as an important center of Ukrainian spirituality.

Key words: censorship, tsarist censorship, secular censorship, libraries, public libraries, library science, «cleansing» of the fund, ministerial directories.

У період суспільно-політичних перетворень в Україні та її культурного відродження важливим став процес національного державотворення, складовою частиною якого є звернення до історичної спадщини українського народу та прагнення до об'єктивної оцінки всіх періодів і проблем вітчизняної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу невиправдано замовчувались, перекручувались і трактувались згідно із затвердженими ідеологічними схемами. Класова заангажованість дослідників супроводжувалася повною фільтрацією джерел, введенням до наукового обігу матеріалів з однополюсним політичним навантаженням, а політично незаангажовані вчені, які відважувалися чесними і глибоко науковими розвідками сміливо висловлювали своє бачення проблеми, оголошувалися лютими ворогами народу з подальшою заборорою їхніх творів. Крім того, засекречення архівів, їхнє повне «одержавлення» та підпорядкування панівній комуністичній ідеології, знищення частини фондів, по суті, позбавляла можливості тогочасних науковців здійснити об'єктивний аналіз багатьох процесів, що стосувалися запровадження цензурної політики в публічні бібліотеки.

У цьому контексті особливої актуальності набуває вивчення основних засобів запровадження царської цензури в бібліотечну справу України, оскільки це надасть можливість заповнити істотні прогалини, що мають місце в дослідженні історії бібліотек України, реконструювати історичний процес у його повному обсязі й багатогранності.

Об'єктивне вивчення історії бібліотечної цензури розпочалося після проголошення державної незалежності України та розпаду СРСР. У цей час у багатьох науковців виникло прагнення до правдивого й об'єктивного висвітлення всіх періодів вітчизняної історії. Зокрема, відбулась актуалізація історичних досліджень, присвячених висвітленню основних етапів становлення бібліотечної цензури в Україні, що започаткувала новий етап і новітню історіографію проблеми.

На основі значної частини архівних джерел (партійних, цензурних, державних, громадських) з фондів державних архівних зібрань особливості реалізації цензурної політики в Україні на різних етапах її розвитку розглянуто в дослідженні О. Федотової [12].

Праці М. Тимошика відзначаються оригінальністю думки та новітніми підходами до вивчення основних етапів становлення цензури у видавничій та бібліотечній справі [10].

Значним джерелом дослідження став науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.)», укладений О. Федотовою, П. Сенько та О. Устінніковою, в якому вміщено інформацію про заборонені радянською цензурою для розповсюдження та користування в бібліотеках неперіодичні, періодичні та продовжувані видання, що вийшли друком у зазначений період. Покажчик уможливує науковий аналіз вміщеної інформації, реконструкцію книговидавничого репертуару, введення до наукового обігу документів і матеріалів, що хоч і частково, але засвідчують про масштаби втрат, заподіяних радянською цензурою культурному та духовному розвитку українського народу. Покажчик є універсальним, так як вміщені в ньому джерела відбивають різні галузі знань: історію, правознавство, сільське господарство, філософію філологію, хімію, релігію, педагогіку. У покажчику представлено документи, що було вміщено до спецфонду Книжкової палати: монографії, тези доповідей, наукові неперіодичні збірники, матеріали конференцій,

з'їздів, симпозиумів, збірники наукових праць, статuti, інструкції, різноманітні посібники, практичні поради, підручники, хрестоматії, методичні рекомендації, курси лекцій, навчальні програми, практикуми, словники, енциклопедії, довідники, путівники, проспекти, каталоги, документально-художні та науково-художні, видання, альманахи, антології [8, 10].

У збірнику «Російщення України» (1992) українські історики висвітлювали основні методи та засоби, за допомогою яких Росія здавна намагалася нав'язати українському народу свою ідеологію. Так, Л. Полтава висвітлив основні засоби, за допомогою яких царська цензура російського уряду нищила українську культуру [6]. Б. Романенчук проаналізував вплив царської цензури на розвиток культур України [7].

С. Кагамлик розкриває методи вилучення літератури з бібліотеки Києво-Печерської лаври, через неузгодження творів з представниками Вищого Синоду – основного органу цензури, що реалізовував царську цензуру в книжковій та бібліотечній справі [3].

З появою друкованої книги запроваджується світська цензура у формі попереднього контролю, яка отримала поширення і в Україні.

Відомо, що у 1672 р. на російський престол зійшов Петро I, який на початку свого царювання запровадив кілька реформ. Для посилення потужності своєї влади він спрямував зусилля на подолання могутності церкви, яка стежила за культурним розвитком суспільства. Тому в 1720 р. з цією метою Петро I створив Духовний колегіум, до складу якого входило десять світських осіб. У регламенті колегіуму зазначалося, що створення «духовної колегії покляло кінець монополії церкви на друк».

З цього часу встановлювалася світська цензура. Основною метою запровадження царської цензури було зміцнення самодержавного ладу Російської імперії, частиною якої, як відомо, вважалася Україна, або як її тоді називали – Малоросія. Введення жорсткого цензурного нагляду за національно-культурним життям українського народу обумовлювалося намаганням Петра I обмежити адміністративну автономію України з метою повного злиття українців з росіянами та знищити в українців усвідомлення своїх національних особливостей. Як відомо, головною ознакою національної гідності українського народу була і є мова, саме тому цензурна політика царського уряду була спрямована на повне нищення української мови [4, с. 33].

На це вказує видання таких указів: у 1709 р. було видано указ Петра I, згідно з яким імператор заборонив українську мову в церквах. У цьому самому році вийшов наступний указ про запровадження «гражданського письма», який підірвав авторитет Києво-Могилянської академії [2, с. 322]. У 1720 р. на ім'я Чернігівської, Свято-Троїцької, Іллінської та Києво-Печерської друкарні було надіслано указ, яким заборонялося друкувати церковні книги без цензурного контролю Духовної колегії. Цим указом затверджувався контроль за виданням релігійної літератури, для того, щоб не допустити видання книг «...несогласных с великороссийскими печатями, которые со мною противностью Восточной церкви». Далі в указі зазначалось, що книги, видані українською мовою слід надсилати до Синодальної контори для перевірки: «...справлять прежде с великороссийскими печатями с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особого наречия в оных не было». Після видання цього указу Синод

призначив окремого протектора, який дозволяв випускати лише ті видання, які не відрізнялися від російських.

З бібліотек вилучалася переважно україномовна література. Так, згідно з наказом Синоду з фондів монастирських бібліотек знищувалася церковна література, видана українською мовою [4, с. 34]. У 1732 р. Синод звелів київському митрополиту Рафаїлу Заборовському вилучити з фонду бібліотеки твір Стефана Яворського «Камінь віри», оскільки його було видано без згоди синодальної контори [3, с. 60].

Упродовж ХІХ ст. з посиленням самодержавства цензура набуває більш репресивного характеру. Удосконалюється централізована система її органів, які регламентували всі напрями культурного розвитку суспільства. У 1810 р. було створено Комітет охорони загальної безпеки. Крім здійснення цензурного нагляду за політичною благонадійністю громадян, у положенні про цей комітет, серед питань, які він мав вирішувати основне місце займав пункт «про шкідливі книги», згідно з яким до функцій комітету входило здійснення нагляду за розповсюдженням видань у бібліотеках та видавництвах країни з метою знищення тієї літератури, зміст якої не відповідав інтересам царського уряду. В Україні, крім цієї структури, існувала ще й створена так звана «Комісія тайного надзора за состоянием умов края», якою керував начальник військових поселень граф І. Вітте [4, с. 34].

У 20-х роках ХІХ ст. також посилюється цензурний нагляд за публічними бібліотеками. Так у 1824 р. за розпорядженням Міністерства духовних справ та народної просвіти було вперше проведено масову «чистку» фондів публічних бібліотек, у результаті якої сотні книг підлягали знищенню.

Після подій на сенатській площі в Санкт-Петербурзі 1825 р. посилюються репресивні заходи, активізується агентурна робота, здійснюється реорганізація органів цензури [4, с. 35].

У 1826 р. було затверджено новий цензурний устав, який вказував на загострення царської цензури. Згідно з уставом було створено Верховний цензурний комітет, яким регламентувалася діяльність цензурних органів. При цьому комітеті щорічно складалися списки забороненої літератури, згідно з якими здійснювалася «чистка» фондів публічних бібліотек. Якщо твори, що заборонялися цензором для книгозживання, були знайдені в бібліотечному фонді, то бібліотекарі, які не вилучили її з книгозховища, підлягали дуже суворому покаранню, а література фізично знищувалася. Метою було не допустити поширення серед населення тієї літератури, зміст якої суперечив державній політиці та ідеології, тому твори, що не відповідали цим вимогам, вилучалися та знищувалися.

Початок 60-х років ХІХ ст. характеризувався відродженням національно-культурного життя українського народу, що відображалось у виникненні українських товариств, які сприяли розгалуженню публічних бібліотек, виходили україномовні видання.

Відновлення українського руху в нових формах викликало суворі репресії з боку російського уряду та поклало початок новому періоду боротьби офіційної Росії з українською народністю. У цей час вона відображалась у нищенні культурних надбань українського народу [9, с. 35]. Заходи уряду проти відродження національно-культурного руху відображались у введенні жорсткого цензурного нагляду, з метою обмеження

поширення української мови як у пресі, так і в літературних творах. Як справедливо зауважив М. Тимошик, основною причиною посилення цензури була «...поява першої одухотвореної Шевченкової музи, яка нагадала «малоросам» про їхню справжню Батьківщину, їхню колишню славу і принижувану століттями національну гідність» [10, с. 232] про те, що в них є мова. Головною метою проведення царської цензури було обмеження поширення української мови, оскільки «мова, її друковане слово справді об'єднувало людей, піднімало його з колін, спонукало думати і перетворювало його цим думанням з «малоросів» «хохлів» на українців [10, с. 243].

Посиленню цензури сприяли Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази, в яких було проголошено заборону видання українських друків [5, с. 68] та їхнє використання в публічних бібліотеках. З цією метою було підготовлено спеціальні державні документи.

Особливо жорстоким був нагляд уряду за народними бібліотеками. У 1888 р. російський уряд видав «Правила про безплатні народні читальні та порядок нагляду за ними», згідно з якими у бібліотеках призначалися так звані споглядачі, які були зобов'язані стежити за комплектуванням бібліотечних фондів. На основі даних правил Верховний цензурний комітет згідно з духовним відомством почав видавати каталоги періодичних видань (так звані міністерські каталоги), в яких подавалися списки літератури, що рекомендувалась для книгозживання. Списки, вміщені в каталоги, переважно включали в себе монархічну, релігійно-моральну літературу, а також офіційні та довідкові видання міністерства, тому вони значно обмежували фонди публічних бібліотек [1, с. 40].

У 1894 р. Міністерством внутрішніх справ та народної просвіти були видані в 1884 р. та перевидані в 1894 р. з доповненнями «Алфавітні списки творів друку, які заборонялось поширювати в публічних бібліотеках», як у Росії, так і в Україні. Згідно з даними списками для книгозживання заборонялась україномовна книга. У цьому ж році були видані славнозвісні «Тимчасові правила», згідно з якими у 1885 р. вилучалася з фондів університетських та публічних бібліотек україномовна література [5, с. 67]. Найцікавішим було те, що в списках забороненої літератури були включені твори таких відомих класиків російської та української літератури, як: Ю. Лермонтова, Ф. Достоєвського, В. Короленка, А. Чехова та Т. Шевченка [4, с. 37].

У 1903 р. царським урядом був підготовлений новий список заборонених видань для публічних та народних бібліотек, до списків забороненої літератури входили твори таких українських авторів: Б. Грінченка, М. Стасюка, С. Черкасенка, А. Шабленка, декламатора О. Коваленка. Основною причиною їх заборони був зміст, що не відповідав уподобанням російських цензорів, оскільки в їхніх творах розкривалася та оспівувалася самотність українського народу. Про це свідчить доповідь цензора С. Косовича, яка була зачитана на засіданні петербурзького цензурного комітету 15 червня 1892 р. Стосовно поеми Б. Грінченка «Беатриче Ченчі», цензор доповідав: «Сюжет поэмы самый неудобный, можно сказать, омерзительный. Фабула известна. Оканчивает автор поэму обращением к своему родному краю – Украине».

Реалізація цензурних вимог царського уряду щодо України стала причиною соціальної напруженості, що призвело до стурбованості з боку провідних діячів

української інтелігенції. Так, у зв'язку з переглядом законодавства про цензуру та реформу Б. Грінченко писав: «Якщо взагалі становище друку в Росії обтяжливе, то становище друку українського зазнає на собі всі наслідки безправ'я, адміністративної сваволі і вимушеного мовчання про найнагальніші питання життя... український вже й зовсім позбавлений можливості торкатися яких би то не було питань, здавна обмежений в правах на існування і вже з 1863 р. приречений на викорінення»[4, с. 37].

Розмах революційного руху в країні та новий спалах національного українського руху примусив уряд піти на деякі поступки. Наприкінці 1904 – на початку 1905 р. було знято цензурні обмеження з української писемності: навіть українські видавництва отримали дозвіл на видання та поширення в сільських та міських бібліотеках українського перекладу Четвероєвангелія (1929), а також белетристичної та історичної літератури. Крім того, у грудні 1905 р. відмінили правила про нагляд за народними та публічними бібліотеками.

Але в 1910 р. за розпорядженням Столипіна були закриті українські культурні товариства, видавництва, заборонено читання лекцій українською мовою навіть у місцевих університетах. Просвітницькій роботі було покладено край, а в 1912 р. царизм відродив скасовані революцією 1905 р. міністерські каталоги, в яких рекомендувалася література для народних читалень, було прийнято «Нові правила про організацію роботи народних книгозбірень», що посилювали цензуру щодо україномовних творів у публічних бібліотеках [4, с. 38].

У зв'язку зі змінами, що відбулися в політичному та соціокультурному житті країни, відбувся перехід від духовної до світської цензури, запровадження якої безпосередньо регламентував імператор. Основними проявами запровадження цензури в XVII–XIX ст. був суворий адміністративний нагляд за комплектуванням книжкових фондів, що відображався у вилученні україномовної літератури з книгозбірень. Запровадження такої цензурної політики обумовлювалося тим, що заборонялось друкувати і розповсюджувати літературу, видану українською мовою. «Чистки» бібліотечних фондів регламентувалися згідно з виданими «міністерськими каталогами», в яких подавалася література, що підлягала вилученню.

Варто зазначити, що світська цензура, на відміну від духовної, крім загальнополітичних мотивів, виділяла ще й національний. Бібліотечна цензурна політика російського уряду спрямовувалася на заборону публічних бібліотек як важливих осередків української духовності, в яких зберігались і концентрувались літературні пам'ятки, накопичені протягом багатьох століть, і так забезпечували спадкоємність поколінь. Основною метою запровадження царської цензури стало гальмування потужного руху національного відродження, яке відбувалося в 60-ті роки XIX ст. і позначалося стрімким злетом української культури та літератури, зростанням національної свідомості, підвищенням громадської активності.

Література:

1. Жирков Г. В. *История цензуры в России XIX–XX вв.* / Жирков Г. В. – Москва : Аспект – Пресс, 2001. – 368 с. 2. *История печати: антология.* – Москва : Аспект Пресс, 2001. – 419 с. 3. Кагамлик С. Г. *З історії формування бібліотеки Києво-Печерської Лаври (на матеріалі книжкових фондів)* / Кагамлик С. Г. // *Бібліотеки у розвитку історичної науки.* –

Київ, 1994. – С. 59 – 62. **4.** Каракоз О. Цензура в публічних бібліотеках України 1917–1939 рр. : монографія. – Київ : Видавництво Ліра. – Київ, 2015. – 180 с. **5.** Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 3. – С. 62–73. **6.** Полтава Л. До історії російщення України від 1720 року / Л. Полтава // Російщення України: наук.-попул. зб. / гол. ред. Л. Полтава – Репр. вид. – Київ : Вид. укр. нац. конгр. ком. Америки Ради оборони і допомоги України. – 1992. – С. 7–57. **7.** Романенчук Б. Переслідування і російщення української мови, літератури і науки / Романенчук Б. // Російщення України: наук.-попул. зб. / гол. ред. Л. Полтава– Репр. вид. – Київ : Вид. укр. нац. конгр. ком. Америки Ради оборони і допомоги України. – 1992. – С. 60–72. **8.** Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.) // Науково-допоміжний бібліографічний покажчик ім. О. І. Федотова та ін. ; Кн. палата України – Київ, 2003. – 359 с. **9.** Скарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – поч. ХХ ст. : кол. наук. монографія / Скарбей В. Г. ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 1998. – 245 с. **10.** Тимошик М. С. Історія видавничої справи / Тимошик М. С. : підручник. – Київ : Наша культура, 2003. – 496 с. **11.** Федотова О. До характеристики нового ретроспективного науково-допоміжного бібліографічного покажчика «Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.)» додатковий випуск / О. Федотова // Вісник Книжкової палати України. – 2002. – №8. – С. 4. **12.** Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.) : монографія / О. О. Федотова. – Київ : Парламентське вид-во – Київ, 2009. – 352 с.